

ՎԱՐՂԱՆ ԱՐԵՎԵԼՑԻ՞, ԹԵ՞ ՎԱՐՂԱՆ ՊԱՏՄԻՉ

Վարդան պատմիչի՝ 1870թ. Երուսաղեմում լույս տեսած «Պատմութիւն թաթարաց» աշխատության և հեղինակի ով լինելու մասին կան տարակարծություններ: Ոմանց կարծիքով Վարդան պատմիչը Վարդան Արևելցին է, և սույն աշխատությունը պատկանում է վերջինիս գրչին, ոմանք էլ կարծում են , որ այդ երկը և Հեթում պատմիչի «Պատմութիւն թաթարաց»-ը նույնն են, այսինքն՝ կասկածում են, որ Վարդան պատմիչ անունով անձնավորություն է գոյություն ունեցել:

Այժմ ներկայացնում ենք փաստեր՝ ճշմարտությունը բացահայտելու համար.

Վարդան պատմիչի «Պատմութիւն թաթարաց» երկի տիտղոսաթերթի առաջին էջի վրա գրված է. «Նշխարք հայ մատենագրութեան, Պատմութիւն թաթարաց, յԵրուսաղեմ ,ի տպարանի սրբոց Յակովբեանց»,1870 ¹: Հաջորդ էջում ²՝ «Պատմութիւն թաթարաց *Վարդանայ պատմիչի* հանեալ ի ձեռագիր օրինակաց թանգարանի սրբոց Յակովբեանց, Յերուսաղեմ , ի տպարանի սրբոց Յակովբեանց , 1870»:³ Նույն գրքի առաջաբանում կարդում ենք. «Առաջին հատոր նշխարացս Հայ մատենագրութեան փութամբ 'ի լոյս ընծայել, որ պատմէ զճագմանէն **և զբարոյից և զպատերազմաց Թաթարաց**: Եւ գրեալ է *Վարդանայ պատմիչի* յաշակերտացն Վանականայ Վարդապետի 'ի ժգ դարու. 'ի 1247 և ընդօրինակեալ 1272. և օրինակն զոր ունիմք 'ի ձեռս, ձեռագիր է նորին **Գրիգորի երիցու Ականց անապատի 'ի Կիլիկիա**: Օրինակս չունի առանձին յիշատակարան զգրողէն. սակայն ի լուսանցս օրինակին ուրեք ուրեք տեսանի գրեալ նովին ձեռագրով. «Ողորմեա՛ տէր, Վարդանայ ծառայի քո»:³ Նա եւս կից է օրինակս Միխայելի Ասորոյ կաթողիկոսի **Ժամանակագրութեանն**, որ յայտնի թարգմանութիւն է *նորին Վարդանայ* 'ի յիշատակարանին ծանուցեալ: **Ե՛ւ լեզու , և ընթացք պատմութեանն իսկ վկայեն զսա նորին լինել հեղինակութիւն**: Յորում 'ի պատմութեանս Թաթարաց պատմի և զՀայոց թագաւորութենէ, որով և մասն համարի պատմութեան Հայոց: Ջոր 'ի գլուխս գլուխս բաժանեալ ըստ զանազանութեան պարագայիցն 'ի սմա պատմելոց, տամք ի տպագրութիւն»³: Փ. Անթապյանը իր՝ Վարդան Արևելցուն նվիրված երկհատոր մենագրության մեջ գրում է, որ Վարդան Արևելցին 1248թ. **Ասորի իշխող**

¹ «Նշխարք հայ մատենագրութեան, Պատմութիւն թաթարաց, յԵրուսաղեմ ,ի տպարանի սրբոց Յակովբեանց»,1870:

² Նշվ. աշխ., էջ2:

³ Նշվ. աշխ., էջ 3:

քահանայապետի աշխատակցությամբ է թարգմանել Միխայել Աստրու <<Ժամանակագրությունը>>: Բնականաբար Վարդան պատմիչի մասին գրքում ոչ մի տեղեկություն չկա: Վարդան Արևելցու մասին մեծարանքի խոսքեր են արձանագրված իր ժամանակակիցների՝ Կիրակոս Գանձակեցու, Գրիգոր Ակնեցու և այլոց կողմից:⁴ Անթապյանը անդրադառնում է 18-րդ դարի 70-ական թթ. Վ. Արևելցու վերաբերյալ քննական-վերլուծական տարբեր կարծիքներին: Մ. Չամչյանը սխալմամբ նրա ծննդավայրը համարում է Կիլիկիայի Բարձրբերդը և շփոթում Վ. Արևելցուն Վ. Բարձրբերդեցու հետ, նաև նրան է վերագրում Վ. Այգեկցու առակները, իսկ **Դիմանջին հեղինակ է ճանաչում այլ ոմն Վարդանի , Վահրամի կամ Վարխանի, որոնք անհիմն են:**⁵

Մեր կարծիքով այդ կասկածները անհիմն չեն: Մ. Չամչյանին հետևել են Մաղաքա Թեոփիլյանցը, Քերովբե Պատկանյանը, Գրիգոր Զարբհանայանը, Է. Դյուլորին, Ժան Սեն Մարտենը և ուրիշներ: Վարդան Բարձրբերդեցու անունով էլ լույս են տեսել Վարդան Արևելցու <<Մեկնություն սաղմոսաց>> և <<Հավաքումն պատմութեան>> (վերջինը տպագրված <<Պատմություն տիեզերական>> վերնագրով) գործերը: Հետագա հետազոտողներ Ղ. Ալիշանի, Ն. Մառի, Ս. Ամատունու, Ն. Ակիմյանի, Հ. Ոսկանյանի, Գ. Հովսեփյանի, Հ. Անասյանի ջանքերով ստեղծվում է որոշ հստակություն, սակայն դեռևս պարզաբանման խնդիրներ կան:

Պատմագիր-աշխարհագրագետ Վարդան Արևելցին իր <<Հավաքումն պատմութեան>> ստեղծագործության նյութերը քաղել է հատկապես 13-րդ դարի կեսերի ձեռագիր ընդօրինակողներից... որոնց քաղագրություն լինելը բացահայտ է⁶: Քանի որ երկու Վարդաններն էլ նույն դարաշրջանի հեղինակներ են, ուստի կատարելով ժամանակագրական, պատմական, լեզվական տարաբնույթ համեմատություններ՝ նկատել ենք հետևյալը.

1. Երկու հեղինակների նյութն էլ վերաբերում է մոնղոլ-թաթարների պատմությանը:
2. Ապրել են նույն ժամանակաշրջանում:
3. Երկուսի գործերում էլ կան նույն կամ հնչունական որոշ տարբերություններով բառեր, սակայն կան և զգալի քանակով անձնանուններ ու տեղանուններ, և դրանցից ոչ մեկը չի կրկնվում մյուսի երկում:
4. Վարդան պատմիչի երկը կազմված է տիտղոսաթերթերից, առաջաբանից և տասնյոթ գլուխներից՝ համապատասխան վերնագրերով, իսկ Արևելցունը՝ ութսունինը անվերնագիր գլուխներից:
5. Վարդան պատմիչի <<Պատմություն թաթարաց>> երկը թաթարների ծագման, բարոյականության և պատերազմների մասին է, գրի է առնվել 1247-ին, իսկ Վարդան Արևելցու <<Հավաքումն պատմութեան>> երկը սկսվում է Բաբելոնյան

⁴ Փ. Փ. Անթապյան, Վարդան Արևելցի, Կյանքն ու գործունեությունը, գիրք Ա, Ե., 1987, էջ 5:

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 11:

⁶ Նշվ. աշխ., էջ 39:

աշտարակաշինությունից , Հայկի ու Բելի կովից և հասնում մինչև հայոց կաթողիկոս Վ. Բարձրբերդեցու մահը (1267թ.):

6. Փ. Անթապյանը գրում է, որ **1248թ.** Միխայել Ասորու <<Ժամանակագրությունը>> Ասորի Իշխող քահանայապետի աշխատակցությամբ թարգմանել է Վ. Արևելցին, մինչդեռ <<Պատմություն թաթարաց>>-ում ասվում է, որ **1247-**ին վանական վարդապետի աշակերտներից **Վարդան պատմիչի** ձեռքով գրված <<Պատմություն թաթարաց>>-ին կից է Միխայել Ասորի կաթողիկոսի <<Ժամանակագրությունը>>, և հիշատակարանում արձանագրված , որ **այն նույն Վարդանի հայտնի թարգմանությունն է:⁷ Այստեղ ակներև է ն՛ հրատարակման տարեթվերի , ն՛ թարգմանիչների տարբերությունը:**

7. Փ. Անթապյանի՝ Վ. Արևելցուն նվիրված երկհատոր մենագրության մեջ արձանագրված հեղինակի բազմաբնույթ ու բազմապիսի վերնագրերի կողքին մեզ չի հանդիպում <<Պատմություն թաթարաց >> խորագրով աշխատանք:

8. Համեմատելով երկու հեղինակների գործածած հատուկ անունների ցանկերը՝ պարզել ենք, որ հիսունչորս անձանուն և երեսունմեկ տեղանուն Վ. Արևելցու ցանկում չկան: Այդպիսի անձանուններ են՝ Ադամ, Ամիր Քուրդ, Աթաբակ, Այթանա, Այլթանա խաթուն և այլն, տեղանուններ են՝ Աբլաստ (ի մեջ Աբլստին), Աթլ (գետ), Ալտադ, Ախշարք, Ադի ծով, Անուանք, Արեւելք, Բենալ և այլն: Իսկ Նետողաց ազգ, Յեսաւ, Յիսուս Քրիստոս, Հագար, Կենդուրա, Իմրան, Եղոմայեցիք, Տաթար, Գովգ և այլ հատուկ անունները կան երկու հեղինակների երկերում էլ:⁸

9. Վարդան պատմիչի երկը բաղկացած է 76 էջից, 17 գլուխներից՝ առանձին վերնագրերով , մինչդեռ Վարդան Արևելցունը՝ 184 էջից՝ մեկ ընդհանուր <<Հաւաքումն պատմութեան>> խորագրով, 18 ենթագլխից՝ առանց վերնագրերի: Որոշակի հատվածներ համադրելու և շարադրանքի նմանությունն ու տարբերությունը ճշտելու համար ընտրել ենք հատուկ անուններ և գտել նույն ժամանակաշրջանի և նույն պատմական անձանց նվիրված տողեր, պարզել, որ գործ ունենք միանգամայն այլ բովանդակության ու լեզվական տարբեր շարադրանքների հետ: Օրինակ՝ **Փնտուխտար** անձանվան դիմաց Վ. Արևելցու երկում կարդում ենք նրա չարագործությունների ⁹ , իսկ Վ. Պատմիչի երկում՝ նույն անձի բարության մասին¹⁰: Նույնը կարելի է արձանագրել Սմբատ սպարապետի և 663թ. պատմական դեպքերի մասին , օրինակները շատ են:

Համադրելով երկու հեղինակների շարադրանքները՝ համոզվում ենք, որ նրանք տարբեր անձինք են:

Ինչ վերաբերում է Հեթում պատմիչին, հայտնի է, որ 1294-1305թթ. եղել է հայոց սպարապետ, 1305-ին մեկնել Կիպրոս, ընդունել լատինադավանություն: 1307-ին

⁷ Պատմություն թաթարաց, Երուսաղեմ, 1870, էջ 8:

⁸ Վարդան պատմիչ, Համարարբատ, Ե., 1979, էջ 553-579:

⁹ Վ. Արևելցի, նշվ. աշխ., գլուխ 99, էջ 162:

¹⁰ Վարդան պատմիչ, նշվ. աշխ., էջ 62: Վ. Արևելցի, նշվ. աշխ. էջ 162:

Կղեմնոս 5-րդ պապի հանձնարարությամբ գրել է թաթար-մոնղոլների պատմությունը: Թեև նրա երկը նույն խորագիրն ունի, սակայն գրել է միանգամայն այլ հանգամանքներում: 1842թ. վարդապետ Հ. Մկրտիչ Ավգերյանը Հեթում պատմիչի <<Պատմութիւն թաթարաց>> երկը լատիներենից թարգմանել է գրաբար` նրան կցելով նաև Հեթումի անունով հայտնի ժամանակագրությունը, որն ընդգրկում է արժեքավոր տեղեկություններ Հայաստանի և ասիական ու եվրոպական մի շարք պետությունների 1096-1307 թթ. շրջանի պատմությունից¹¹:

Անդրադառնալով Վարդան Արևելցու և Վարդան պատմիչի գործերում նկատվող քերականական երևույթներին` ասենք, որ .

1. Երկուսի գործերում էլ հոգնակի թվի **ք** հոլովակազմիչով ձևերը շատ են /այք, եայք, իք, ինք, ոյք, ունք/, բայց **ան, անի, եան, եար, եր, իկ, ական, նեար, որայ, որեայ, տի, ուտի, ուի, արան** հավաքական հոգնակերտներով օրինակներ գրեթե չկան: Կրկնակի **որեայ+ք, եան+ք** հոգնակերտներով մեկ-երկու օրինակ հանդիպում է երկու հեղինակների երկերում էլ: Վարդան պատմիչի երկում գործածվել են հետգրաբարյան շրջանին բնորոշ **եր** հոգնակերտով ձևեր, իսկ Վարդան Արևելցու երկերում` ոչ, օրինակ` <<Իսկ եթե զի՛նչ նմանութիւն ունէր առաջին Տաթարն, ասասցուք և զայն ևս: Զի ոչ էին իբրև զմարդ առաջինքն, որ եկին ի վերին երկիրն. այլ էին ահագինք տեսողաց և անպատմելիք. զի գլուխն մեծ էր իբրև զգոմիշու, աչքերն նեղ` իբրև զձագու, քիթն կարճ` իբրև զկատուի. դունչն` մոունջ իբրև զշան, մեջքն` բարակ զինչ մրջման. ոտներն` կարճ զերթ խոզի. մորուս բնաւ իսկ չունէին. տաւլաթ (հզորություն) ունէին զառիծու. ձայնն ճշող զերդ արծուի. ուր չպատմեր, անդ գտանէր¹²>>: Բերված հատվածը հետաքրքրական է նաև նրանով, որ բացի **–եր** հոգնակերտ մասնիկից` հեղինակը զուգահեռաբար գործածել է **իբրև**-ին համարժեք **զերդ, զերթ և զինչ** նախադրությունները, որոնք ոճական արժեք ունեն, **բերդերացն** բառաձևի մեջ առկա են հետգրաբարյան հոգնակերտ **եր** մասնիկը և գրաբարյան **աց** հոլովակազմիչը: **Զինչ**-ն էլ բնորոշ է միջին հայերենին: Ինչպես երևում է , բերված հատվածում նույն բառում առկա են հետգրաբարյան շրջանին բնորոշ հոգնակերտ **եր** մասնիկը և գրաբարյան **աց** հոլովակազմիչը¹³ <<...և եղեալ ի վերայ բերդերացն հիսար (պաշարող) անհամար հեծելովք. և առին զառաջինն զՇամքար հուպ առ Գանձակ. որ յառաջ առեալ էին¹⁴: **Ղան** հատուկ անվան **եր** հոգնակերտով կիրառությանը զուգահեռ առկա է նաև **աց** հոլովակազմիչով տարբերակը, օրինակ` <<... մինչ զի վասն կարի քաջութեանն Ղաներն ոսկի սիւն անուանեցին զնա յետ բազում յաղթութեանց և

¹¹ Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ.6, Ե., 1980:

¹² Վարդան պատմիչ, նշվ. աշխ., էջ 15, 16:

¹³ Վ. Պատմիչ, նշվ. աշխ., էջ 16:

¹⁴ Վ. Պատմիչ, նշվ. աշխ., ՆՀԲ-ում այս բառը չկա, բայց կա **հիսարել**. << Որ և խսարել. Բառ ռմկ. Որպես Պաշարել պատնշաւ: Ոսկիփոր: <<Պատմութիւն թաթարաց >>, նույն տեղը:

պատերազմացն¹⁵ >>: Մի այլ հատվածում հանդիպում ենք նույն բառի աց-ով տարբերակի՝ <<Եւթն որդիք եւթն Ղանաց¹⁶>>:

1. Թէն նշված հեղինակները հանդես են եկել 13-րդ դարում, վերոնշյալ օրինակներից երկուսն է, որ Վարդան պատմիչի գործում դրսևորվում են նախորդ երկու ենթաշրջանների համեմատ թվի քերականական կարգի բացահայտ տարբերություններ, սակայն այդպիսի կիրառություն չի հանդիպում Վարդան Արևելցու գործերում:<<Պատմութիւն թաթարացի>> վերոբերյալ հատվածում նկատելի է նաև ոճական կիրառության դրսևորում՝ պէսպիսություն, ուր **իբրև, զինչ, զերդ, զերթ** բառերն ունեն ն'ձևաբանական, և՛ իմաստային միևնույն արժեքը:

2. <<...և տեղի բանակին այլ ոչինչ գտին. բայց միայն **զվրաննին** բազում ռոճկօք լցեալ>>: Բերված նխադասության մեջ նշված գոյականը գրաբարին հաստուկ չէ, ունի միջինհայերենյան բարբառային կիրառություն:¹⁷

3. **Ղդեակ** գոյականը միևնույն տեքստում նույն թվով ու հոլովով գործածվում է և՛ **ղդեակ**, և՛ **ղդեկ** ձևերով, այսինքն՝ տեղի է ունենում **եա** երկբարբառի հնչյունափոխություն:¹⁸ Օրինակ՝ <<...առին զՍագամ, զՔարհերձ, զՏերեւեն. Զմեծ **ղդեկն** թագաւորանիստ... Առին և գործով զամուր **ղդեակն** զՏաւուշ, որ էր աթոռ Սուլտանի>>¹⁹:

4. Վարդան պատմիչի երկում հանդիպում է **Բանիագնաց** բայը, որ ՆՀԲ-ում արձանագրված չէ, բայց կա **բանագնաց լինել**²⁰. <<Եւ ապա ելեալ Չարմանն վկայիւ **բանիագնաց** առ մեծ գլխաւորն իւրեանց Չանկրզ Ղանն և պատմեաց զամենայն խորհեալսն զիւրն և զերկուց գլխաւորացն...>>²¹ Այսպիսի բառերի մի մեծ խումբ (մոտ 100 բառ), որ ՆՀԲ-ում վկայված չէ, հավանաբար հեղինակի անհատական բառակերտումներից է, արձանագրված է <<Պատմութիւն թաթարաց>> երկում:²² Այստեղ նկատելի են հնչյունական մի շարք փոփոխություններ, որոնք, ըստ երևույթին, բարբառային-խոսակցական ծագում ունեն, օրինակ՝ ձայնեղների իւլացում. բախտաւոր-**պաւխտախաւոր (28)**, Բաղդադ-**Պաղտատ (39)**, Սմբատ-**Սմպատ (27)**, Մահմեդ-**Մահմետ(40)**, շնչեղ խուլերի իւլացում՝ Թաթար-**Տաթար(26)**, Սուլթան-**Սուլտան(25)**, խուլերի ձայնեղացում՝ խորամնկ-**խորամանգ (26)**, երկբարբառի պարզեցում՝ աներկիւղաբար-**աներկեղաբար (21)**, ղդեակ-**ղդեկ (16)**, վերջինը բարբառային կիրառություն է²³, **ի>ե** փոփոխություն՝ պիղծ-պեղծ (**9,37,69**):

¹⁵ Նշվ. աշխ., էջ 31, 34:

¹⁶ Նշվ. աշխ., գլուխ Ժ, էջ 34:

¹⁷ Նշվ. աշխ., գլուխ Զ, էջ 25:

¹⁸ **Վարդան պատմիչ**, նշվ. աշխ., էջ 16:

¹⁹ Նշվ. աշխ. էջ 16

²⁰ Տե՛ս ՆՀԲ, հ. 1 էջ 433, « Բանագնաց լինել. պատգամաւորօք, կամ միջնորդօք խօսել »:

²¹ Նշվ. աշխ., էջ 19:

²² Օրինակ՝ *անասախ, իառլախ, աղամիշ, տզդու* և այլն, Տե՛ս **Ա. Մուրադյան, Օ. Խաչատրյան, Վարդան պատմիչի «Պատմութիւն թաթարաց» երկի նորարարությունները**, միջազգային գիտաժողով նվիրված ՀՀ ԳԱԱ 70 ամյակին, Ե., 2014, էջ 228:

²³ Ղդեակ, ղդեկի, ղդեկաց, գ. գրի և իբր մկ. ղդեկ. բերդ, ամրոց, ամուր. տե՛ս ՆՀԲ, հ.1, էջ 636:

Նշյալ աշխատության մեջ վ հնչյունը արտահայտված է ու, ւ, վ գրանշաններով՝ **պատուական-պատուական (22), թուով-թուով (38)**, մի օրինակում ու երկբարբառի հնչյունափոխություն կատարված չէ, օրինակ՝ **Հեթմաւ-Հեթումաւ(31)**, իսկ մի այլ բառում ի ձայնավորը ոչ թե հնչյունափոխվել է ւ-ի, այլ սղվել է , ինչպես՝ **Ասորոց-Ասորոց (44)**: **Կոստանդին** հատուկ անվան դիմաց հանդիպում ենք **ա-ը, ու-ա** ձայնավորների փոխարկման, ինչպես՝ **Կոստանդին-Կոստընդին (31) և Հուլաու Ղան-Հալաու ղան (18)** անվան դիմաց:

5. Հեղինակը բերում է մի հատված, որում ներկայացնում է Վրաստանի թագավորի որդուն՝ Դավթին: Ներկայացված հատվածը ոճական առումով ունի գեղարվեստական բարձր արժեք. «Եւ էր Դաւիթ որդի թագաւորին Վրաց երկայն հասակաւ և կորովի, գեղեցիկ պատկերաւ և թուխ մօրուօք. լցեալ ամենայն իմաստութեամբ և շնորհօքն Աստուծոյ: Եւ ապա հանեալ ի բանտէն, ագուցին նմա հանդերձս պատուականս... և առին հրաման ի մեծ Ղանէն, բերին նստուցին զԴաւիթ յաթոռ հօրն իւրոյ ի Տփիսիս: Եւ իշխանքն Վրաց յոյժ ուրախացեալ անուանեցին զնա **Վարհամուլ** թագաւոր. այսինքն **Վարհամ էդիր** թագաւոր» : Ինչպես երևում է բնագրից, հեղինակը տալիս է նաև բառի իմաստի բացատրություն (Նշված անձնանունները Վարդան Արևելցու հատուկ անունների ցանկում չկան): Ահա ևս մեկ այլ օրինակ՝ «Եւ երթեալ ըստ յաջողելոյն Աստուծոյն ետես զՍային Ղանն այն յոյժ քրիստոնէասէր և բարեսէր: Վասն այնորիկ ազն իւրեանց անուանեցին զնա Սային Ղան. որ է ըստ լեզուին իւրեանց աղէկ և լաւ Ղան»:

Ոճական առումով բերենք հայ ժողովրդի ողբերգական վիճակը արտահայտող ևս մի հատված. «Եւ արդ՝ զո՛ր աղէտ և զպատահումն ժամանակիս գրեցից. զբաժանու՛մն հարց և մարց ի յորդուցն, թէ զսիրելեաց և զմերձաւոր ընտանեաց զխափանումն սիրոյն. զիւրեանց սեպհական ընչիցն առնու՛մն, թէ զգեղեցիկ ապարանացն ի հրոյ ծախումն. զմանկտւոյն ի գիրկս մարցն զենու՛մն, թէ զգեղեցիկ և զփափկասնունդ երիտասարդաց և զկուսից բոկ և մերկ գերումն >>: Սույն հատվածում հանդիպում ենք ճարտասանական հարցի:

6. Վարդան Արևելցու երկում հաճախ են հանդիպում անցյալ դերբայի կողքին սեռական հոլովով ենթակայի դեպքեր, որը հատուկ է գրաբարին, իսկ Վարդան պատմիչի երկում՝ ոչ: Օրինակ՝ «Յորում աւուրս **նշկահեալ/մերժել**, անարգել, արհամարհել/ **Արշակայ** զՎաղենտիանոս կայսր, և **նորա բարկացեալ** սպան զՏրդատ գեղբայր Արշակայ, որ կայր ի պատանդի: Եւ **գնացեալ** մեծին **Ներսիսի**, պատուի ի կայսերէ: ²⁴ «Իսկ **Արշակայ սպանեալ** զԳնէլ եղբորորդի իւր, վասն Փառանձեմայ կնոջ նորա ի քսութենէ Տիրիթայ, նզովէ զնա սուրբն Ներսէս, և ինքն զնայ ի Յոյնս»²⁵:

Այսպիսով, մեր կարծիքով Վարդան Արևելցին ու Վարդան պատմիչը անկասկած երկու տարբեր անհատականություններ են. ունեն միանգամայն տարբեր գործեր՝

²⁴ **Վարան Արևելցի**, *Հաւաքումն պատմութեան*, Վենետիկ, 1862, էջ 47:

²⁵ Նշվ. Աշխ. էջ 48:

սայմանավորված հրատարակման տարեթվերի, երկերի բովանդակության, նրանցում կիրառված նորակազմությունների, անձնանունների ու տեղանունների զգալի մասի տարբերությունների, հնչյունական, ձևաբանական, շարահյուսական և ոճական կիրառությունների անհամատեղելիությամբ:

Kachatryan Ofelya-About Vardan patmich's personality and his «Patmutyun Tatarats» work.

- In the sphere of science are circulating two different mutually exclusive opinin-ons:

Vardan patmich ,or Vardan Areveltsi? «The Patmutyun Tatarats» of Vardan patmich and the «Havagumn Patmutyun» of Vardan Areveltsi is the same work.The comparative study clarifies that it is wrong to identify Vardan Areveltsi and Vardan patmich or the Patmutyun Tatarats of Hetum patmich with Vardan's same work.

Хачатрян Офелия- О личности Вардана патмича и его «Патмутн татарач» - сравнительное исследование выявляет что «Патмутюн татарач» написал Вардан патмич Вардана патмич и Вардана Арелелци – разные авторы с различными языковыми особенностями «Патмутян татарач» Гетума патмича и «Патмутюн татарач» Вардана патмича однозначно написаны в различных обстоятельствах и отождествление как авторов так и их произведений ошибочно.